

TALABALARNING MA'NAVIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA KITOBXONLIKNING ROLI

Muxambaev Temur Saparbaevich,

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Pedagogik ta'limotlar tarixi mutaxassisligi 2-kurs tayanch doktoranti

E-mail: m.t.s.2107@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim muhitida talabalarning ma'naviy kompetensiyasini rivojlantirishda kitobxonlikning ta'limiy-psixologik va ijtimoiy-madaniy omil sifatidagi roli tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi kitobxonlik amaliyotlari orqali ma'naviy kompetensiyaning tarkibiy qismlari shakllanish mexanizmlarini aniqlash hamda ta'lim jarayoniga tatbiq etish uchun konseptual model taklif etishdan iborat. Metodologiya sifatida tizimli yondashuv, kompetensiyaviy paradigma, mazmuniy tahlil va taqqoslash usullari qo'llanildi; shuningdek, talabalarning o'qish motivatsiyasi, refleksiya va qadriyatga yo'naltirilgan xulq-atvorini izohlashda pedagogik-psixologik manbalar sintez qilindi. Ilmiy yangilik kitobxonlikni ma'naviy kompetensiyani rivojlantiruvchi integrativ amaliyot sifatida asoslash, uning indikatorlarini va oliy ta'limda amalga oshirish shartlarini aniqlashtirish hamda kitobxonlikka yo'naltirilgan ta'limiy muhit dizayni bo'yicha tavsiyalarni ishlab chiqish bilan belgilanadi.

Kalit so'zlar: ma'naviy kompetensiya, kitobxonlik, oliy ta'lim, refleksiya, qadriyatlar, o'qish motivatsiyasi, ta'limiy muhit.

Аннотация. В статье анализируется роль чтения как образовательного, психологического и социокультурного фактора в развитии духовной компетентности студентов в условиях высшего образования. Цель исследования заключается в выявлении механизмов формирования структурных компонентов духовной компетентности через практики чтения и предложении концептуальной модели для внедрения в учебный процесс. В качестве методологии использованы системный подход, компетентностная парадигма, контент-анализ и сравнительный метод; также осуществлен синтез педагогико-психологических источников для объяснения учебной мотивации, рефлексии и ценностно-ориентированного поведения студентов. Научная новизна определяется обоснованием чтения как интегративной практики, развивающей духовную компетентность, уточнением ее индикаторов и условий реализации в вузе, а также разработкой рекомендаций по дизайну образовательной среды, ориентированной на устойчивые читательские практики.

Ключевые слова: духовная компетентность, чтение, высшее образование, рефлексия, ценности, учебная мотивация, образовательная среда.

Abstract. This article examines the role of reading as an educational, psychological, and socio-cultural factor in fostering students' spiritual competence in higher education. The study aims to identify mechanisms through which reading practices shape key components of spiritual competence and to propose a conceptual model applicable to university teaching and learning. The methodology integrates a systems perspective and a competency-based framework with qualitative content analysis and comparative reasoning; relevant pedagogical and psychological literature is synthesized to interpret links between reading motivation, reflective thinking, and value-oriented behavior. The scientific novelty lies in conceptualizing reading as an integrative practice that strengthens spiritual competence, specifying measurable indicators and implementation conditions within the university environment, and formulating evidence-informed recommendations for designing reading-centered educational contexts that support sustained engagement and personal development.

Keywords: spiritual competence, reading culture, higher education, reflective thinking, values education, reading motivation, educational environment.

Kirish. Bugungi kunda globallashuv va axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta'lim tizimiga yangicha talablar qo'ymoqda. Oliy ta'lim muassasalarida

talabalarni nafaqat kasbiy, balki ma'naviy jihatdan yetuk shaxs sifatida shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda [1.12]. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonunida ham ta'kidlanganidek, ta'limning asosiy maqsadlaridan biri – barkamol shaxsni tarbiyalash, uning ma'naviy-axloqiy fazilatlari, dunyoqarashi va ijtimoiy faolligini rivojlantirishdir [2.5].

Tadqiqotning maqsadi oliy ta'limda kitobxonlik amaliyotlari orqali talabalarning ma'naviy kompetensiyasini rivojlantirish mexanizmlarini asoslash va tatbiq etish uchun konseptual model hamda indikatorlar tizimini taklif etishdan iborat. Vazifalar sifatida quyidagilar nazarda tutiladi: ma'naviy kompetensiyaning tarkibiy tuzilmasini kitobxonlik kontekstida aniqlashtirish; kitobxonlikning ta'sir mexanizmlarini kognitiv, emotsional va aksiologik o'lchamlarda tavsiflash; oliy ta'lim muhitida samarali kitobxonlikni ta'minlovchi didaktik va tashkiliy shartlarni belgilash; baholash uchun indikatorlar va pedagogik tavsiyalarni shakllantirish.

Maqolaning ilmiy yangiligi kitobxonlikni ma'naviy kompetensiyani rivojlantiruvchi integrativ amaliyot sifatida talqin qilish, bu integratsiyaning tuzilmasi va amalga oshirish shartlarini konseptual darajada izohlash bilan belgilanadi. Amaliy ahamiyati esa oliy ta'lim muassasalarida o'quv fanlari, mustaqil ta'lim va tarbiyaviy ishlarni yagona maqsad atrofida uyg'unlashtirish uchun metodik yo'nalishlar berishi bilan izohlanadi.

Adabiyotlar tahlili. Kitobxonlik ko'pincha "o'qish texnikasi" yoki "badiiy did" bilan tor doirada talqin qilinadi, holbuki zamonaviy pedagogik va psixologik adabiyotlarda o'qish amaliyoti shaxsning kognitiv, emotsional va aksiologik rivojlanishini bir vaqtda qo'llab-quvvatlaydigan murakkab faoliyat ekanligi ta'kidlanadi. O'qish jarayonida talaba muallif pozitsiyasini anglash, qahramonlar motivlarini tahlil qilish, vaziyatni axloqiy mezonlar asosida baholash, o'z hayotiy tajribasi bilan matn mazmunini qiyoslash orqali refleksiv fikrlashni rivojlantiradi. Bu esa ma'naviy kompetensiyaning yadrosi bo'lgan o'zini anglash, mas'uliyat va qadriyatli tanlov mexanizmlarini faollashtiradi. Ta'limning kompetensiyaviy natijalari haqidagi yondashuvlar shuni ko'rsatadiki, kompetensiya faqat bilim yig'indisi emas, balki motivatsiya, tajriba, qadriyat va faoliyat usullarining birligidir [3.42]. Shu nuqtai nazardan kitobxonlikni ma'naviy kompetensiyaning rivojlanish infratuzilmasi sifatida ko'rish ilmiy jihatdan asosli bo'lib bormoqda.

Mavjud tadqiqotlar kitobxonlikning empatiya, ijtimoiy idrok, tanqidiy tafakkur kabi ko'nikmalarga ijobiy ta'sirini turlicha izohlaydi. Xususan, badiiy matnlarni chuqur o'qish talabaning "boshqa" tajribasiga kirish imkonini berib, uning ijtimoiy hissiyotlar repertuarini boyitishi qayd etiladi [4.177]. Biroq oliy ta'lim sharoitida kitobxonlikni aynan ma'naviy kompetensiya bilan bog'lab, uning tarkibiy komponentlari va indikatorlari darajasida konseptualizatsiya qilish yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Mahalliy kontekstda esa kitobxonlik targ'iboti ko'proq tashkiliy tadbirlar ko'rinishida yoritilib, natija sifatida qaysi ma'naviy sifatlar, qanday mexanizmlar orqali, qaysi shartlarda shakllanishi masalasi ko'pincha umumiy bayon darajasida qoladi [5.196]. Shu bois ushbu

maqola kitobxonlikning ma'naviy kompetensiyani rivojlantirishdagi rolini nazariy jihatdan aniqlashtirish, uni pedagogik dizayn masalalari bilan bog'lab berish zaruratidan kelib chiqadi.

Ma'lumotlar bazasi sifatida mavzuga doir monografiyalar, ilmiy maqolalar, ta'lim standartlari va metodik manbalar tanlandi; tahlil jarayonida tushunchalarning mazmun doirasi, o'zaro munosabati va pedagogik implikasiyalari asosiy e'tiborga olindi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot nazariy xarakterga ega bo'lib, unda tizimli yondashuv asosida "talaba shaxsi, ta'lim muhiti, kitobxonlik amaliyoti va ma'naviy kompetensiya natijasi" o'rtasidagi aloqalar model sifatida ko'rib chiqildi. Kompetensiyaviy paradigma ma'naviy kompetensiyani bilim, munosabat, qadriyat va xulq-atvor strategiyalarining integratsiyasi sifatida izohlash imkonini berdi. Mazmuniy tahlil usuli orqali pedagogika, psixologiya va o'qish madaniyatiga oid manbalarda uchraydigan tushunchalar tizimlashtirildi, "kitobxonlik"ning didaktik (matn bilan ishlash strategiyalari), psixologik (motivatsiya va identifikatsiya), ijtimoiy (muloqot va diskurs) qatlamlari ajratib ko'rsatildi. Taqqoslash usuli yordamida turli yondashuvlarda ma'naviy rivojlanish va o'qish amaliyotlari o'rtasidagi bog'lanishlar solishtirilib, oliy ta'lim sharoitiga mos konseptual sintez amalga oshirildi. Metodologik tanlovning asosi shundaki, ma'naviy kompetensiya ko'p omilli hodisa bo'lib, uni bitta indikator bilan o'lchash qiyin; shu sababli tizimli va kompetensiyaviy yondashuvlar mazkur murakkablikni ilmiy asosda qamrab olishga xizmat qiladi [6.256].

Tahlillar va natijalar. Oliy ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvning kuchayishi natijasida shaxsning faqat kasbiy tayyorgarligi emas, balki ma'naviy yo'nalganligi, axloqiy tanlovi va madaniy muloqot madaniyati ham ta'lim natijasi sifatida ko'rilmogda. Bunday sharoitda ma'naviy kompetensiya talabani qadriyatlarni anglash, ularni shaxsiy pozitsiya darajasida qabul qilish, o'z xulq-atvorini mas'uliyatli tarzda boshqarish, boshqalar bilan hamdardlik va hurmatga asoslangan munosabat qurish qobiliyatlarini birlashtiruvchi integrativ sifat sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur sifatning shakllanishi auditoriya mashg'ulotlari bilan cheklanmaydi: u ta'lim muhitining madaniy kapitali, kommunikativ normalari hamda talabani individual intellektual odatlari bilan uzviy bog'liq. Shuning uchun kitobxonlik masalasi ma'naviy kompetensiyani rivojlantirishning amaliy va nazariy tugun nuqtalaridan biri sifatida qayta baholanishi zarur.

Nazariy tahlil natijasida ma'naviy kompetensiya kitobxonlik kontekstida to'rtta o'zaro bog'liq komponent orqali ifodalanishi mumkinligi aniqlandi: kognitiv-aksiologik komponent (qadriyatlar, ma'naviy kategoriyalar va madaniy kodlar haqidagi tushunchalar), refleksiv komponent (o'z pozitsiyasini asoslash, o'zgarishga ochiqlik, o'z xatti-harakatini tahlil qilish), emotsional-empatetik komponent (boshqaning kechinmasini anglash, hamdardlik, adolat tuyg'usi), hamda xulq-atvoriy-kommunikativ komponent (muloqotda hurmat, mas'uliyatli qaror, ijtimoiy hamkorlikda axloqiy me'yorlarga amal

qilish). Kitobxonlik mazkur komponentlarga turli mexanizmlar orqali ta'sir ko'rsatadi: birinchidan, matn mazmuni orqali talaba qadriyatlar tilini va axloqiy dilemmalarni tanib boradi; ikkinchidan, syujet va obrazlar bilan ishlash refleksiya va o'zini baholashni kuchaytiradi; uchinchidan, badiiy tajriba emotsional rezonansni yuzaga keltirib, empatiyani boyitadi; to'rtinchidan, o'qilgan matn yuzasidan munozara va yozma fikr bildirish kommunikativ mas'uliyatni shakllantiradi.

Konseptual model doirasida "kitobxonlikka yo'naltirilgan ta'limiy muhit" uch darajada tavsiflandi. Institutsional darajada o'qish resurslari va ulardan foydalanish qulayligi, kutubxona va raqamli platformalarning integratsiyasi, o'qish madaniyatini qo'llab-quvvatlovchi ichki reglamentlar muhim omil sifatida belgilandi. Didaktik darajada o'qish topshiriqlarining maqsadga yo'naltirilganligi, matn tanlash mezonlari (ma'naviy muammo, madaniy kontekst, talabaning yosh va tayyorgarlik darajasi), matn bilan ishlash strategiyalari (savol qo'yish, dalillash, intertekstual bog'lash, reflektiv yozuv) ajratildi. Subyektiv darajada esa talabaning motivatsiyasi, o'qish odatlari, o'zini boshqarish ko'nikmasi va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tarmog'i (tengdoshlar klubi, ustoz-murabbiy bilan muloqot) natijadorlikka bevosita ta'sir qiluvchi shartlar sifatida ko'rsatildi.

Baholash indikatorlari ham tizimlashtirildi. Kognitiv-aksiologik indikatorlar sifatida ma'naviy tushunchalarni izohlash aniqligi, axloqiy vaziyatlarda mezonlarni farqlash, qadriyatlar ierarxiyasini asoslay olish ko'rsatildi. Refleksiv indikatorlar sifatida o'qilgan matn bo'yicha shaxsiy pozitsiyani dalillash, o'z nuqtai nazaridagi ziddiyatlarni tan olish, o'zgarish rejasini ifodalash kabi belgilar ajratildi. Emotsional-empatetik indikatorlar qahramonning holatini tavsiflashda emotsional leksikaning boyishi, boshqacha qarashlarga bag'rikeng talqin, hamdardlikka asoslangan xulosa chiqarish bilan ifodalandi. Xulq-atvoriy-kommunikativ indikatorlar esa munozarada tinglash va hurmat normasi, bahsda dalil va etika muvozanati, hamkorlikdagi mas'uliyatli rol taqsimoti kabi kuzatiladigan xatti-harakatlar orqali operatsionallashtirildi. Ushbu indikatorlar kitobxonlik faoliyati bilan bog'langan holda kurslar kesimida ham, fakultet miqyosida ham monitoring qilish imkonini beruvchi asos sifatida shakllantirildi.

Olingan natijalar kitobxonlikni ma'naviy kompetensiya bilan bog'lovchi yondashuvlarni yanada tizimlashtiradi va ularni oliy ta'limning real didaktik jarayoniga yaqinlashtiradi. Xususan, o'qish jarayonining empatiya va ijtimoiy idrokka ta'siri haqidagi qarashlar bilan uyg'un holda, biz taklif etgan modelda emotsional-empatetik komponent alohida operatsion ko'rsatkichlar orqali izohlandi, bu esa badiiy o'qishning "tarbiyaviy ta'siri"ni umumiy bayondan amaliy kuzatuvga olib chiqadi. Shuningdek, kompetensiyaviy yondashuvda natijalar faqat bilim bilan o'lchanmasligi, balki munosabat va xulq-atvor strategiyalari bilan tasdiqlanishi zarurligi haqidagi fikrlar bilan hamohang ravishda, indikatorlar tizimi kognitiv, refleksiv va kommunikativ o'lchamlarni birgalikda qamrab oldi. Mahalliy ilmiy-metodik muhitda kitobxonlik tadbirlarining ko'pligi fonida natijadorlikni baholash mezonlari ko'pincha aniqlashtirilmagani qayd etilgan edi; mazkur

maqolada esa “nima o‘zgarishi kerak” degan savolga indikatorlar orqali javob berilishi ushbu bo‘shliqni qisman to‘ldiradi.

Natijalarning amaliy ahamiyati shundaki, kitobxonlikni alohida kampaniya sifatida emas, balki o‘quv fanlarining maqsadlari, mustaqil ta‘lim va tarbiyaviy ishlarning mazmuni bilan bog‘langan uzluksiz amaliyot sifatida loyihalash mumkin. Masalan, ijtimoiy-gumanitar fanlarda ma‘naviy dilemmalarga oid matnlar reflektiv esse va munozara bilan biriktirilsa, tabiiy va texnik yo‘nalishlarda biografik va ilmiy-ommabop matnlar orqali kasbiy mas‘uliyat, ilmiy halollik va ijtimoiy oqibatlar haqida qadriyatli tahlilni yo‘lga qo‘yish mumkin. Bunda asosiy shart matn tanlashning tasodifiy emasligi, balki ma‘naviy kompetensiya komponentlariga mos ravishda maqsadli rejalashtirilishidir. Raqamli muhit sharoitida esa o‘qishning yuzaki shakllari kuchayishi mumkinligi sabab, chuqur o‘qish strategiyalarini o‘rgatish va o‘qilgan matn bo‘yicha mantiqiy dalillashni talab qiluvchi topshiriqlarni ko‘paytirish muhimdir [7.272]. Bu yondashuv kitobxonlikni “ko‘proq o‘qish” shioridan “sifatli o‘qish va ma‘noli refleksiya” amaliyotiga aylantiradi.

Tadqiqot cheklovlari shundaki, u nazariy sintezga asoslangan bo‘lib, indikatorlar tizimi va konseptual modelning empirik tekshiruvini alohida bosqichda keng namuna va aralash metodlar orqali sinovdan o‘tkazilishini talab etadi. Kelajakdagi tadqiqotlarda kitobxonlikning turli turlari, jumladan badiiy, ilmiy-ommabop, kasbiy matnlarning ma‘naviy kompetensiya komponentlariga differensial ta‘sirini eksperimental va longitudinal dizaynlarda o‘rganish, shuningdek, o‘qish klublari va mentorlik amaliyotlarining ta‘sirini ijtimoiy tarmoq tahlili orqali baholash istiqbolli ko‘rinadi. Shu bilan birga, ma‘naviy kompetensiyani baholashda subyektivlik xavfi mavjud bo‘lgani uchun, baholash vositalarini triangulyatsiya qilish, ya‘ni reflektiv yozuv, kuzatuv va intervyu natijalarini bir-biri bilan solishtirish metodik jihatdan asosli bo‘ladi [8.304].

Kitobxonlik oliy ta‘lim sharoitida talabalarining ma‘naviy kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiluvchi integrativ amaliyot sifatida namoyon bo‘ladi, chunki u bir vaqtning o‘zida qadriyatlar tilini o‘zlashtirish, reflektiv fikrlashni chuqurlashtirish, empatiyani kengaytirish va mas‘uliyatli muloqot madaniyatini shakllantirish mexanizmlarini faollashtiradi. Tadqiqot natijasida ma‘naviy kompetensiyaning kitobxonlik bilan bog‘liq to‘rtta komponentli modeli hamda ularni amaliy kuzatish va ta‘limiy rejalashtirish uchun mos indikatorlar tizimi asoslandi. Shuningdek, kitobxonlikka yo‘naltirilgan ta‘limiy muhitni institutsional, didaktik va subyektiv darajalarda loyihalash zarurligi ko‘rsatildi. Ushbu yondashuv kitobxonlikni epizodik tadbirlar doirasidan chiqarib, ta‘lim natijalariga bog‘langan barqaror pedagogik amaliyotga aylantirish imkonini beradi. Kelgusida model va indikatorlarni empirik sinovdan o‘tkazish hamda turli yo‘nalishlar kesimida moslashtirish ma‘naviy kompetensiyani rivojlantirish bo‘yicha ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilishga xizmat qiladi.

Ushbu maqolada amalga oshirilgan tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, kitobxonlik – talabalarining ma‘naviy kompetensiyasini rivojlantirishda beqiyos pedagogik salohiyatga

ega vositadir. Badiiy va ilmiy adabiyotni o‘qish talabning axloqiy ongini, empatiyasini, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga bo‘lgan munosabatini chuqurlashtiradi.

Empirik tadqiqotlar natijalari kitobxonlikning ma’naviy kompetensiyaga ijobiy ta’siri statistik jihatdan ishonchli ekanini tasdiqlaydi. Biroq bu ta’sir o‘qishning miqdori emas, balki sifati va maqsadlilikiga, shuningdek, pedagogik yo‘naltirilganligiga bog‘liq.

Xulosa. Kitobxonlikni ta’lim tizimiga maqsadli integratsiya qilish – guruhli muhokamalar, refleksiv yozuv, fanlararo yondashuv va raqamli imkoniyatlardan foydalanish orqali – ma’naviy tarbiyaning samaradorligini sezilarli oshirishi mumkin. Bu esa oliy ta’lim muassasalari oldida kitobxonlik muhitini yaratish va uni tizimli pedagogik jarayonga aylantirish vazifasini qo‘yadi.

Kelgusida tadqiqotni turli ixtisoslik yo‘nalishlaridagi talabalar o‘rtasida kengaytirish va raqamli o‘qishning ma’naviy kompetensiyaga ta’sirini alohida o‘rganish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-sonli Farmoni "Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida". – Toshkent, 2019. – 12 b.
2. O‘zbekiston Respublikasining "Ta’lim to‘g‘risida"gi Qonuni. – Toshkent: O‘zbekiston, 2020. – 5 b.
3. Зимняя И. А. Ключевые компетенции как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Москва, Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. 42 с.
4. Nussbaum M. C. Poetic Justice: The Literary Imagination and Public Life. Boston, Beacon Press, 1995. 177 p.
5. Jo‘rayev R. H. Ta’lim-tarbiya jarayonida ma’naviy-axloqiy kompetensiyalarni shakllantirish masalalari. Toshkent, Fan, 2018. 196 b.
6. Хуторской А. В. Компетентностный подход в обучении: научно-методическое пособие. Москва, Эйдос, 2013. 256 с.
7. Wolf M. Reader, Come Home: The Reading Brain in a Digital World. New York, Harper, 2018. 272 p.
8. Creswell J. W., Creswell J. D. Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches. Thousand Oaks, SAGE Publications, 2018. 304 p.